

مجله‌ی مطالعات ایرانی
مرکز تحقیقات فرهنگ و زبان‌های ایرانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال چهارم، شماره‌ی هفتم، بهار ۱۳۸۴

معرفی یکی از قدیمی‌ترین کتیبه‌ها به خط نستعلیق* (علمی - پژوهشی)

علیرضا هاشمی‌نژاد
دانشگاه شهید باهنر کرمان

چکیده

کتیبه به عنوان یکی از عناصر تزئینی، اعتبار بخشی و همچنین اطلاع‌رسانی، همواره در معماری دوره‌ی اسلامی به کار گرفته شده است. برای کتیبه‌نویسی از شیوه‌های مختلف نوشتن خطوط عربی و فارسی یا اصطلاحاً «خطوط»^(۱) مختلف و مصالح گوناگون بهره می‌برده‌اند. از جمله‌ی خطوط مورد استفاده، خط نستعلیق بوده است که به صورت گسترده از قرن دهم هجری وارد حوزه‌ی کتیبه‌نویسی در معماری شده است. به طوری که از قرن نهم هجری کمتر نمونه‌ای از کتیبه‌ی نستعلیق مشاهده گردیده است. بنای آستانه‌ی شاه نعمت‌الله ولی از بناهای زیبای نیمه‌ی اول قرن نهم هجری قمری (۸۴۰هـ.ق) مزین به یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نویسی نستعلیق است. نیمه‌ی اول قرن نهم هجری دوره‌ی شکل‌گیری و آغاز مراحل تکامل خط نستعلیق است. اثر معروفی مانند شاهنامه‌ی بایسنغری به خط نستعلیق مربوط به همین دوره است. هر چند این شاهنامه از نفایس خطی از نظر زیبایی شناختی خط نستعلیق نیست، اما از نظر آغاز تجربه‌ای نوین در شکل‌گیری یکی از شیوه‌های ایرانی

* تاریخ دریافت مقاله: ۸۳/۱۲/۱۷ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۸۴/۱/۲۰
نشانی پست الکترونیک نویسنده: a.hasheminejad@mail.uk.ac.ir

نگارش خط فارسی که کمتر از دو قرن بعد به زیباترین خطوط دنیا بدل می‌شود، بسیار با اهمیت است. همچنین، نشانگر اهمیت دادن به دست یافته‌ای ملی از طرف بزرگان این دیار در آن زمان است. زیرا سعی می‌شود که یکی از مجلل‌ترین نسخه‌های شاهنامه با خطی نوشته شود که با خطوط رایج زمان از نظر زیبایی قابل مقایسه نیست. کتیبه‌ی مورد بحث هم در مقیاس کوچکتر چنین موقعیتی دارد.

واژگان کلیدی

کتیبه، خط نستعلیق، قدیمی‌ترین.

۱- مقدمه

بنای آستانه‌ی شاه نعمت الله ولی در ماهان کرمان، مقبره‌ی عارف بزرگ و مشهور قرن ۸ و ۹ هجری قمری، قطب العارفين سيد نور الدين نعمت الله ولی است. مجموعه‌ی بنا از زیباترین بناهای مذهبی ایران به شمار می‌رود. از جمله‌ی زیباترین و ارزشمندترین بخش‌های بنا، تزیینات آن، به ویژه چند کتیبه‌ی مهم بنا می‌باشد. یکی از این کتیبه‌ها که مقاله‌ی حاضر به قصد معرفی آن نگاشته شده، کتیبه‌ای است به خط نستعلیق که یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های این خط و احتمالاً قدیمی‌ترین نمونه‌ی آن در ایران است که هم-زمان با ساخت بقعه‌ی مرقد شاه ولی نگاشته شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۲- تاریخ ساخت بنا

بنیان بنا در نیمه‌ی اول قرن نهم هجری گذاشته شده است. وفات شاه نعمت الله ولی در سال ۸۳۴ هجری قمری رخ می دهد. (صفا، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۲۲۹؛ ژان اوین، ۱۹۸۳/۱۳۶۱). بعد از فوت ایشان بنای مقبره را سلطان شهاب الدین احمد شاه بهمنی آغاز می کند. او پادشاه دکن در هندوستان است. اما سلطان، بعد از شاه نعمت الله بیش از ۴ سال زنده نمی ماند و در سال ۸۳۸ فوت می کند. اتمام بخش مرکزی آستانه، یا همان حرم اصلی در زمان فرزند او علاءالدین انجام می پذیرد. (فرزام، ۱۳۷۴، ص ۱۸۷-۱۹۵).

در پیشانی سردر ورودی به حرم از طرف غرب که فعلاً در شبستان یا رواق معروف به شاه عباسی قرار دارد و در اصل ورودی بنا بوده است،^(۲) کتیبه‌ای با خط ثلث بسیار زیبا وجود دارد که تاریخ ساخت بنا را محرم سال ۸۴۰ هجری قمری معرفی می کند. متن کتیبه‌ی مورد اشاره از این قرار است: «حضرت سلطنت پناه و حشمت و معدلت و نصفت دستگاه و عظمت و رفعت انتباه شهاب الملک الدنیا والدین احمد شاه ابوالمغازی به انشا این گنبد حصین الارکان و بناء این عمارت گردون رفعت عالی بنیان امر فرمود و در زمان دولت فرزند دلبند آن حضرت مغفرت پناه، سلطان علاءالدوله والدنیا والدین احمد شاه اتمام یافت. تحریراً فی ثامن عشر محرم الحرام لسنه اربعین و ثمانمائه الهجریه النبویه الهلالیه المصطفویه المحمدیه». (تصویرهای ۱، ۲ و ۳).

کتیبه‌ی مزبور بیانگر آن است که هسته‌ی اصلی و مرکزی یا عمارت مرقد در سال ۸۴۰ هجری قمری ساخته شده و در دوره‌های بعد الحاقاتی به آن افزوده شده است.

۳- کتیبه مورد معرفی

کتیبه‌ی مورد معرفی، کتیبه‌ای است به خط نستعلیق که در زیر کتیبه‌ی اصلی و در نیمه‌ی بالای چهار چوب درب بسیار زیبای حرم قرار دارد. کتیبه در یک سطر و به عرض ۱۵ سانتی متر نگاشته شده و شواهد موجود نشان دهنده‌ی آن است که تاریخ نگاشتن و ساخت آن همزمان است با تاریخ ساخت هسته‌ی مرکزی

آستانه، یعنی سال ۸۴۰ هجری قمری. کتیبه با استفاده از کاشی معرق اجرا شده است و متن آن ۶ بیت است. به صورتی که مصرع‌های هر بیت به دنبال هم، اما با رنگ متفاوت نوشته شده‌اند. در مصرع اول رنگ خط فیروزه‌ای است، و زمینه لاجوردی و مصرع دوم خط فیروزه‌ای است اما رنگ زمینه سیاه است. متن کتیبه یکی از غزل‌های شاه نعمت‌الله ولی است به شرح ذیل: (تصویر شماره ۴).

سلطان سرا پرده‌ی میخانه کجا شد

از مجلس رندان خرابات چرا شد

معنیش همین جاست اگر صورت او رفت

پنهان ز نظر گشت نگویی که فنا شد

ما جام و حبایم که پر از آب حیاتیم

سیراب شود هر که چو ما همدم ما شد

سلطان سرا پرده‌ی میخانه‌ی عالم

از ذوق گدایان خرابات گدا شد

صوفی به صفا دُردی دردش چو بنوشید

این دُرد بود صافی و آن دُرد دوا شد

یاری که چو ما بندگی سید ما کرد

هر چند گدا بود شه هر دو سرا شد

۴- ویژگی مهم کتیبه

ویژگی مهم کتیبه نوع خط و تاریخ نگارش آن است. همانطور که ذکر شد، کتیبه به خط نستعلیق است و با توجه به تاریخ نگارش، از قدیمی‌ترین کتیبه‌ها و نمونه‌های خط نستعلیق می‌باشد، زیرا در دوره‌ای نوشته شده که خط نستعلیق در حال شکل‌گیری است.

تذکره‌های خوشنویسی آغاز شکل‌گیری خط نستعلیق را به اواخر نیمه‌ی دوم قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری برمی‌گردانند و در همین دوره است که اولین نمونه‌های خط نستعلیق دیده شده است. (قاضی منشی قمی، ۱۳۶۶، ص ۱۶).

«این خط در زمان سلطنت شاهزاده بایسنغر خان که در تاریخ ۸۰۲ بعد از هجرت به دنیا آمده و در تاریخ ۸۳۷ وفات کرده، رواج یافته است» (عالی افندی، ۱۳۶۹، ص ۵۳). در فصل سیم گلستان هنر در ذکر خوشنویسان نسخ تعلیق آمده است که «واضع خط نسخ تعلیق خواجه میر علی تبریزی است و او تعلیم میر ش عیید الله داد ...» (قاضی منشی قمی، ۱۳۶۶، ص ۵۷). نویسنده‌ی تذکره‌ی خوشنویسان، مولانا محمد هفت قلمی دهلوی هم می‌نویسد «خواجه میر علی تبریزی از نسخ و تعلیق خط هشتم ابداع نمود که آن را نستعلیق گویند و آن تمام دور است. پیشتر هم خط نستعلیق می‌نوشتند، لیکن این مرد بزرگوار قواعد در خط نستعلیق مقرر نموده ...» (هفت قلمی دهلوی، ۱۳۲۸، ص ۴۳). در اطلس خط از نسخه‌ای یاد می‌شود که مؤید حضور خط نستعلیق در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری است «نسخه‌ی دیوان سلطان احمد جلایر در کتابخانه‌ی ایا صوفیه به خط صالح بن علی رازی، نستعلیق کاملی است و تاریخ مشخص ۸۰۰ هجری دارد» (فضایلی، ۱۳۶۲، ص ۴۴۵). بی‌شک، میر علی تبریزی^(۳) نقشی اساسی در تکامل خط نستعلیق داشته است، اما او نیست که برای اولین بار به خط نستعلیق نوشته است و اصولاً این گونه پدیده‌ها در طی مراحل در دوره‌ای خاص از دگرذیسی و تلفیق به وجود می‌آیند و بیشتر محصول زمانه‌ای خاص می‌باشند تا ابتکار شخصی و به وجود آمدن خلق الساعه؛ در هر صورت، کتیبه‌ی مورد نظر ما در زمان حیات میر علی تبریزی نگاشته شده است، زیرا زمان وفات او را ۸۵۰ هجری قمری یاد کرده‌اند (مشهدی، ۲۵۳۶، ص ۳۴). (۱۰ سال بعد از نگارش کتیبه).^(۴) بنابراین، با توجه به تاریخ کتیبه‌ی مورد نظر و تاریخ ظهور خط نستعلیق، می‌توان کتیبه‌ی مورد نظر را یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های کتیبه نگاری با خط نستعلیق دانست و همچنین، از آنجا که در تذکره‌ها یادی از کتیبه‌ای که تاریخ نگارش آن قدیم‌تر از این کتیبه باشد، نشده است (البته تا آنجا که اینجانب دیده است)، احتمالاً باید آن را قدیمی‌ترین کتیبه به خط نستعلیق در ایران دانست. (بیانی، ۱۳۶۳).

۵- کتیبه نگار

خوشنوس این کتیبه بر اساس آنچه که در دو زاویه در حد فاصل سطرهای عمودی و افقی کتیبه پیدا است، ابوعلی قطب الدین محمد ابن حافظ است که البته شرح حالی از او نیافتیم. لازم به توضیح است نوع نوشتن نام هنرمند هم بر اساس توالی حروف در این کتیبه نامعمول است. بنابراین نمی‌دانیم نویسنده از بالا به پایین نوشته است و یا از پایین به بالا، بر همین اساس باید در قرایت صحیح نام هم تردید داشت. (تصویرهای ۶و۵).

۶- سبک‌شناسی کتیبه

۶-۱- ویژگی کلی خط نستعلیق در این دوره

در نمونه‌های اولیه‌ی خط نستعلیق باقی‌مانده از اوایل قرن نهم و ویژگی‌های هر یک از خطوط نسخ و تعلیق کاملاً آشکار است. به عنوان مثال، در دو اثر معروف که یکی یک دهه قبل از کتیبه (شاهنامه‌ی بایسنغری) و دیگری یک دهه بعد از کتیبه (شاهنامه‌ی اسماعیل خواجه) نوشته شده‌اند، کاملاً مشاهده می‌شود که هنرمندان خوشنویس چگونه آگاهانه از تلفیق دو خط نسخ و تعلیق خط سومی به وجود آورده‌اند با ویژگی‌های کاملاً نو و متفاوت که روان خوانی خط نسخ همراه با انحنا‌ی زیبای موجود در خط تعلیق را داشته باشد. همچنین، شخصیت مستقل کلمات و حروف در عین قاعده‌مندی که از ویژگی‌های خط نسخ است، در قالب بهره گرفته از انحنا‌ی بسیار با ملاحظت و نسبت بسیار دقیق ضعف و قوت قلم که از ویژگی‌های تعلیق است، در خط نستعلیق هیئت‌ی را به وجود آورده است که هر دو ویژگی را در واقع کمال بخشیده است، اما نمونه‌های مورد مثال:

شاهنامه‌ی بایسنغری نسخه‌ای از شاهنامه‌ی فردوسی است «به قطع رحلی (۲۶×۳۸ سانتی متر) شامل ۷۰۰ صفحه، هر صفحه ۳۱ سطر، هر سطر ۳ بیت به قلم نستعلیق کتابت حفی جعفر بایسنغری کتابت شده به سال ۸۳۳ هـ ق بر کاغذ خان‌بالغ نخودی» (سمسار، ۱۳۷۹). تصویر شماره‌ی (۷)^(۵) و شاهنامه‌ی اسماعیل خواجه فرزند مبارک قدم که در دربار ابراهیم سلطان، حاکم شیراز در سال ۸۴۵ کتابت شده است. (Soudavar, 1992,p71) تصویر شماره‌ی (۸)

۶-۲- کرسی

مقایسه‌ی این دو نمونه با کتیبه‌ی مورد نظر نشان می‌دهد حروف هنوز نظم هندسی بسیار دقیق نستعلیق قرن دهم را نیافته‌اند، بنابراین، به نظر می‌رسد کرسی خطوط آشفته است و در ایجاد کرسی دوم (در کتیبه) که با توجه به محدودیت مکان ضرورت پیدا کرده است، به شکلی اجرا شده که بیشتر در کتیبه‌نویسی در خطوط ثلث و مشتقات آن دیده می‌شود. توضیح این که در خط نستعلیق نوشتن بعضی از حروف و یا کلمات در کرسی دوم جایز نیست، مانند دوایر و یا کلماتی که به دایره ختم می‌شوند. در صورتی که در این کتیبه مشاهده می‌شود که این گونه حروف و کلمات در کرسی دوم قرار گرفته‌اند. تصویر شماره‌ی (۹).

۳-۶- ترکیب حروف در ایجاد کلمه

در خط نستعلیق با توجه به جهت شکل‌گیری کرسی کلمات که به صورت انحنای می‌باشد، بعضی از کلمه‌ها که از تعداد حروف زیاد تشکیل می‌شوند، حروف با همان زاویه‌ای که ذکر شد، به صورت پلکان به دنبال هم قرار می‌گیرند؛ اما در کتیبه‌ی مورد نظر مشاهده می‌شود که هنوز کرسی‌بندی ویژه‌ی نستعلیق برای نوشتن کلمات با حروف زیاد رعایت نمی‌شود. و این گونه کلمات بیشتر تحت تأثیر کرسی خط نسخ نوشته می‌شوند. تصویر شماره‌ی (۱۰).

تصویر شماره‌ی ۱۱ تصویری است از خط میرعلی تبریزی که برای مقایسه‌ی آرایه می‌شود. (تصویر شماره‌ی ۱۱).

۷- نگاهی دیگر

در ضمن بررسی جوانب مختلف موضوع مقاله، به دو مورد برخورد کردم که قدری زمینه‌ی نگاهی متفاوت را فراهم کرد. اما شواهد متقن دیگری که در مقاله آمده است، فعلاً قوت بیشتری دارند. لذا، حتی با توجه به مواردی که خواهد آمد بر نتیجه‌گیری مقاله خدش‌های وارد نمی‌شود. در هر صورت لازم می‌دانم زمینه‌ی نگاه دیگر را برای تقویت بنیه‌ی پژوهشی مقاله و همچنین، به عنوان مقدمه‌ای بر پژوهش‌های تکمیلی در میان بگذارم.

۱-۷- مورد اول

در الحاقاتى که در دوره‌ى صفویه انجام گرفته است، از جمله شبستان شاه عباسى (رواق شاه عباسى) سعى شده است نقطه‌ى اتصال بنای جدید به بقعه‌ى اصلى در هماهنگى کامل باشد. از آنجا که در اثر این الحاق دیوارهاى جانبى ورودى بقعه از عرض گسترش داشته‌اند، (تصویر شماره‌ى ۱۲) سعى شده است تزییناتى هماهنگ در این فضای گسترش یافته به کار گرفته شود. بنابراین ۱- به ابتدا و انتهای کتیبه‌ى اصلى عباراتى افزوده‌اند (که از نظر شکل و فرم برای مرتنگران امروزی درس بزرگى است). در ابتدا در تکریم احمدشاه دکنى القابى نوشته شده و در انتها هم عبارات معمول در زمان، همراه با ذکر تاریخ آمده است که به اصل موضوع کتیبه لطمه‌ای وارد نشود. (تصویر شماره‌ى ۱۳) ۲- همچنین، در دو دیوار جانبى، در دو شکل ترنج مانند، دو کتیبه‌ى نستعلیق وجود دارد که از نظر شیوه‌ى خوشنویسى به کتیبه‌ى اصلى مورد نظر این مقاله شبیه هستند (تصویر شماره‌ى ۱۴) از این رو، با توجه به اینکه مسجّل است که این دو کتیبه در زمان الحاقات، یعنی در تاریخ ۹۹۸ نوشته شده‌اند، دو احتمال شکل مى‌گیرد:

۱- خوشنویس، این دو کتیبه‌ى الحاقى را، با توجه به رعایت اصل هماهنگى، سعى کرده است که به سبک کتیبه‌ى سابق بنویسد. این احتمال خدشه‌ای به نتیجه‌گیرى اصلى وارد نمى‌کند و چندان دور از ذهن هم نمى‌باشد.

۲- احتمال دارد کتیبه‌ى مورد نظر مقاله همراه با بخش دیگرى از تزیینات (احتمالاً به جز کتیبه‌ى ثلث سردر) در زمان الحاق (۹۹۸ هـ ق) انجام پذیرفته باشد که اگر این احتمال به اثبات برسد، تاریخ نگارش کتیبه‌ى اصلى به دوران صفویه مى‌رسد. اما آنچه این احتمال را چندان قوت نمى‌بخشد، وجود کتیبه‌ای است که تاریخ انجام الحاقات را به خط نستعلیق در سال ۹۹۸ اعلام مى‌کند (تصویر شماره‌ى ۱۵) این کتیبه از نظر شیوه‌ى خوشنویسى با کتیبه‌ى مورد نظر مقاله یکسان نیست.

مورد دوم

کتیبه‌ای به خط نستعلیق در سقف سردر ورودى به شبستان شاه عباسى وجود که از نظر شیوه به کتیبه‌ى مورد نظر مقاله شبیه است. (تصویر شماره‌ى ۱۶) استدلالات مورد اول، درباره‌ى مورد دوم هم مى‌تواند به کار گرفته شوند.

۸- نتیجه

با توجه به شواهد و استدلال‌های موجود، به نظر می‌رسد که کتیبه‌ی مورد نظر از نمونه‌های نادر کتیبه‌نویسی به خط نستعلیق در نیمه‌ی اول قرن نهم هجری قمری می‌باشد و بنابراین، یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌ها و یا به احتمال زیاد قدیمی‌ترین نمونه‌ی کتیبه‌نویسی به خط نستعلیق در ایران است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

- ۱- هاشمی‌نژاد، علیرضا، ۱۳۷۷، کتابشناسی خوشنویسی، جهان کتاب، شماره‌ی نوزدهم و بیستم، ص ۲۲، ستون سوم.
- ۲- ورودی اصلی به بقعه‌ی شاه نعمت‌الله ولی از طرف غرب بوده است، جاده یا خیابان اصلی که از مرکز ماهان می‌گذشته، در غرب آستانه قرار دارد که معروف به رودخانه است که هم اکنون در دو طرف این خیابان سردر محمدشاهی و عمارت بیگلربیگی قرار دارند.
- ۳- جهت کسب اطلاعات بیشتر درباره‌ی وی، رک: تذکره‌های خوشنویسی از جمله: تاریخ مختصر خط، تذکره‌ی خط و خطاطان، گلستان هنر، احوال و آثار خوشنویسان و ... .
- ۴- نسخ و تعلیق اگر خفی و جلی است واضح‌الاصل خواجه میرعلیست وضع فرمود او ز ذهن دقیق از خط نسخ و از خط تعلیق
- ۵- در این بخش مستقیماً به اصل شاهنامه‌ی بایسنغری ارجاع داده نشده، به علت اینکه نسخه‌ی چاپی آن در دسترس نیست، اما چند صفحه از آن در کتاب کاخ گلستان چاپ شده که علاقه‌مندان می‌توانند به آن مراجعه کنند.

کتابنامه

- ۱- اصفهانی، میرزا حبیب، ۱۳۶۹، خط و خطاطان، ترجمه‌ی رحیم چاوش اکبری، کتابخانه‌ی مستوفی، تهران.
- ۲- اوبن، ژان، ۱۳۶۱ / ۱۹۸۳، مجموعه در ترجمه‌ی احوال شاه نعمت‌الله ولی کرمانی، کتابخانه‌ی طهوری، تهران.
- ۳- بروشور میرعماد، گنجینه‌ی خط و کتابت میرعماد، مجموعه‌ی فرهنگی سعدآباد.
- ۴- بیانی، مهدی، ۱۳۶۳، احوال و آثار خوشنویسان، انتشارات علمی، تهران.
- ۵- راهجیری، علی، ۱۳۶۱، تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران، انتشارات کتابخانه‌ی مرکزی، تهران.

- ۶- سمسار، محمد حسن، ۱۳۷۹، کاخ گلستان، گزینه‌ای از شاهکارهای نگارگری و خوشنویسی، انتشارات زرین و سیمین، تهران .
- ۷- صفا، ذبیح الله، ۱۳۶۶، تاریخ ادبیات در ایران (جلد ۴)، انتشارات فردوس، تهران.
- ۸- عالی افندی، مصطفی، ۱۳۶۹، مناقب هنروران، ترجمه‌ی دکتر توفیق ه سبحانی، انتشارات سروش، تهران .
- ۹- فرزاد، حمید، ۱۳۷۴، تحقیق در احوال و نقد آثار و افکار شاه نعمت الله ولی، سروش، تهران.
- ۱۰- فضائلی، حبیب الله، ۱۳۶۲، اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی، انتشارات مشعل، اصفهان .
- ۱۱- قاضی منشی قمی، میر احمد بن شرف الدین حسین، ۱۳۶۶، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، کتابخانه‌ی منوچهری، تهران.
- ۱۲- مشهدی، سلطان علی، ۲۵۳۶، رساله‌ی سلطان علی مشهدی در خوشنویسی، به کوشش کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران .
- ۱۳- هفت قلمی دهلوی، مولانا غلام محمد، ۱۳۲۸ هـ ق - ۱۹۱۰ م، تذکره‌ی خوشنویسان، تصحیح احمد عباد محمد هدایت حسین، کلکته .
- 14- Soudavar, Abolala, 1992, Persian courts, RIZZOLI, NEW YORK .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی